

Dr. K.H. Miskotte

BIJBELS ABC/
OM HET
LEVENDE WOORD

VERZAMELD
WERK 16

Dr. K.H. Miskotte

BIJBELS ABC
OM HET LEVENDE WOORD

Bezorgd en geannoteerd door

Dr. Mirjam Elbers
Dr. Niels den Hertog
Dr. Willem van der Meiden
Dr. Marco Visser
Dr. Jaco Zuurmond

VERZAMELD WERK
DEEL 16

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Ontwerp omslag: Arno Spaansen (Brainpink)
Vormgeving binnenwerk: Elgraphic

ISBN 978 90 435 4394 1
ISBN e-book 978 90 435 4395 8
NUR 700

www.kokboekencentrum.nl

© 2025 Dr. K.H. Miskotte Stichting/KokBoekencentrum

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining zijn niet toegestaan.

Uitgeverij KokBoekencentrum vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

INHOUD

Verantwoording	9
----------------	---

Bijbels ABC

Inleiding, Niels den Hertog	15
-----------------------------	----

Woord vooraf 1ste en 2de editie	23
---------------------------------	----

1. DE OMGANG MET HET BOEK	27
2. LEER	36
3. NAAM	49
4. DE GODSNAMEN	59
5. DE ORDE DER DEUGDEN GODS	68
6. DE EENHEID DER DEUGDEN	82
7. DE DADEN	100
8. WOORD	114
9. WEG	127
10. HEILIGING	138
11. VERWACHTING	163
12. HET LEVEN DER GEMEENTE	195

Om het levende Woord

Inleiding, Jaco Zuurmond	219
--------------------------	-----

Woord vooraf 1ste en 2de editie	227
---------------------------------	-----

I. DE OPDRACHT VAN DE EXEGESE	231
-------------------------------	-----

1. DE WEERLOOSHEID VAN HET GESCHREVEN WOORD	231
2. EERHERSTEL VAN DE PRIESTERLIJKE KENNIS	237
3. ECHTE VERLEGENHEID	247
4. DE POSITIEVE ZIN VAN DE ONBEKENDHEID	255
5. HET GEESTELIJKE BELANG VAN DE SCHRIFTKRITIEK	258
6. DE FENOMENOLOGISCHE EXEGESE EN DE EIGEN AARD VAN DE SCHRIFT	265
7. LITERAIR-HISTORISCHE EN FENOMENOLOGISCHE EXEGESE ALS THEOLOGISCHE VERONDERSTELLING	276

8. DE ERGERNIS AAN, EN HET GEHEIM VAN DE SARX	284
9. DE SCHRIFT 'IS' GODS WOORD	290
10. THEOLOGISCHE EXEGESE IN RUIME EN IN OPPERSTE ZIN	304
11. THEOLOGISCHE EXEGESE ONTSLUIT DE KATHOLICITEIT VAN HET DENKEN	312
12. HET VERSTAAN EN DE AANBIDDING	321
 II. IN DE WERKPLAATS	 329
1. HIERONYMUS IM GEHÄUS	329
2. LOGICA EN GRAMMATICA	332
3. DE NIEUWE AANSpraak	337
4. HET IDIOOM VAN ISRAËL	340
A. De tekst is niet voluit gegeven	343
B. De uitleg is een gebonden beweging	350
C. Zelfstandige presentie van de waarheid	361
5. DE 'MELANCHOLIA' VAN DÜRER	368
6. DE OPGEWEKTHEID VAN HET MYSTERIESPEL	375
 III. PRAKTISCHE OVERWEGINGEN	 381
1. BETROKKENHEID DOOR CONCRETISERING	381
2. SPREUKEN	381
3. EEN KORTE SAMENVATTING	384
4. EEN ZOGENAAMD COMPROMITTEREND VOORBEELD	386
5. (II) TEKSTKEUZE	391
6. (III) ENIGMA	398
7. (IV) DE ARBEID VAN DE EXEGESE	401
8. (V) DE WERKING VAN DE EXEGESE	409
9. (VI) AAN DE VOORAVOND	413
 IV. HET WAAGSTUK VAN DE PREDIKING	 425
1. DE MISSIE	425
2. EXEGESE	431
3. GODSWOORD EN MENSENWOORD	438
4. ONS HEIDENDOM	449
5. ONS JODENDOM	454
6. OM DE WAARHEID TE ZEGGEN	459
7. VORMEN INHOUD	464
8. DE EIGENMACHTIGHEID	469

9. HET WONDER VAN DE VERANDERING	476
10. NIEUWE WAAN	483
11. LEEGHEID EN ZEKERHEID	489
12. GEDEELDE MOEITEN	493
13. HET “EEUWIGE VOLK”	503
14. ANTWOORD-GEVEN	511
15. ERGERNIS-GEVEN	517
16. EEN GELIJKENIS	526
17. GEWONE HONGER	531
18. BUITENGEWONE BELOFTEN	542
19. DE REINE LEER	546
20. DE WARE EENVOUD	551
21. HET STILLE FEEST	555
Register van bijbelplaatsen	563

Verantwoording

Met de uitgave van dit **deel 16** van het *Verzameld Werk* van dr. K.H. Miskotte (1894-1976) wordt deze reeks afgesloten. Het numeriek laatste **deel 17** over J.H. Gunning jr. en de theologie van de 19de eeuw, met daarin opgenomen de nieuwe bibliografie van het werk van Miskotte, verscheen al in 2024. In dit deel 16 zijn de geredigeerde en geannoteerde teksten opgenomen van twee belangrijke en de theoloog Miskotte typerende geschriften: *Bijbels ABC* uit 1941, herzien in 1966, en *Om het levende Woord* uit 1948. Beide boeken houden zich bezig met bijbellezen, exegese, hermeneutiek en homiletiek. Het zijn beide teksten waarin de oorlogsjaren meeklinken: zowel *Bijbels ABC* als de vier delen waaruit *Om het levende Woord* is opgebouwd zijn allemaal in aanleg ontstaan in de aanloop naar of tijdens de Tweede Wereldoorlog, waarin Miskotte zijn theologische werk inzette voor een ‘betere weerstand’ tegen het nationaalsocialisme en de Duitse bezetter.

Het *Verzameld Werk* als geheel biedt een gevarieerd, diepgaand en naar wij hopen en verwachten inspirerend overzicht van het werk van deze belangrijke en op een verrassende wijze in steeds wisselende contexten originele en actuele theoloog. Dat wil overigens niet zeggen dat deze reeks nu compleet is.¹ Tal van kleinere teksten zijn in dit *Verzameld Werk* niet opgenomen, evenmin als nog diverse dagboek aantekeningen uit verschillende perioden, de uitvoerige correspondentie van en met Miskotte en tal van verspreid gepubliceerde artikelen en meditaties. Op de **website** van de Dr. K.H. Miskotte Stichting worden dergelijke teksten in de loop der jaren gepubliceerd en ook zullen eerder in het *VW* verschenen teksten van kleinere en grotere werken de komende jaren geannoteerd en geredigeerd worden, om zo digitaal bewaard te worden en beschikbaar te zijn voor onderzoek en bezieling. Het bestuur van de Miskotte Stichting houdt zich bij dit digitaliseringsproject aanbevolen voor suggesties en wensen.

Zo wordt dan een jaar vóór Miskottes vijftigste sterfdag deze reeks afgesloten. Nu enkele opmerkingen met betrekking tot de teksten van dit deel 16.

¹ *De tekst op het omslag van het eerste deel van *MVW: In de Waagschaal* (1982) vermeldt: “Het oeuvre van K.H. Miskotte is zo veelomvattend dat een uitgave van *Verzameld Werk* alleen een selectie kan bieden.” In deze tekst werd ingeschat dat het *VW* uiteindelijk 8 delen zou omvatten. Het zijn er uiteindelijk 17 geworden (in 19 banden).

***Bijbels ABC* (1941|1966)**

Bijbelsch ABC (vanaf 1966: *Bijbels ABC*) is Miskottes meest uitgegeven en vertaalde boek. Het verscheen in **december 1941** bij uitgeverij Callenbach in Nijkerk, de verkoopprijs was destijds f 2,90.

Het boek is gebaseerd op de teksten voor een serie cursusavonden in Amsterdam voor ‘Bijbelkringleiders’, die werd gehouden vanaf 28 mei 1941, aan het begin van het tweede oorlogsjaar dus. Over die cursus schreef het *Kerkbeurtenblad voor Amsterdam en Omgeving* op 16 mei 1941: “...men wete wel dat er niet alleen *geluisterd*, maar ook *gewerkt* moet worden. De tijd van samen stichtelijke versjes zingen en samen genoeglijk naar een stichtelijk praatje luisteren is gelukkig voorbij; dat hebben we aan de wereld te danken, die ons terugdringt naar de kernvragen van ons christelijk geloof, en ons, goddank, dwingt om ons te bezinnen op de vraag wat de kerk eigenlijk is en gelooft, en waarin de christelijke boodschap bestaat, geconfronteerd met allerlei andere – soms ook zogenaamd christelijke – boodschappen, welke alle eeuwen door de mensen zijn voorgehouden.” De cursus stond onder auspiciën van het Amsterdamse Ministerie van Predikanten van de Nederlandse Hervormde Kerk en zou worden geleid door dr. K.H. Miskotte, op zeven woensdagavonden vanaf 28 mei in een nevenruimte van de Nieuwe Kerk op de Dam te Amsterdam. Daarna moesten de ‘kringleiders’ in hun eigen wijk zelf aan de slag vanaf de winter van 1941-1942, waarbij dit boek behulpzaam kon zijn.

Er is nog sprake van een ‘tweede druk’ in de oorlogsjaren en er zijn exemplaren bekend met de aanduiding ‘tweede druk’ op de titelpagina, waarin alleen de bladzijdenummering en een foutief hoofdstuknummer zijn aangepast. Er zijn zelfs exemplaren van de oorspronkelijke uitgave bekend waarin deze correcties met de hand zijn aangebracht. Meer is over deze *ghost edition* niet bekend, ook niet in welk jaar ze verschenen zou zijn. Zij was in elk geval niet (meer) bekend bij de redactie van de **tweede uitgave** in 1966, door Miskotte zelf herzien en aangevuld en van een nieuw voorwoord voorzien. Deze laatste door Miskotte bewerkte uitgave is de brontekst voor de weergave in dit deel van het *Verzameld Werk*. In deze uitgave zijn de verschillen en overeenkomsten met de eerste editie van 1941 aangegeven. Na 1966 is de tekst niet meer herzien.

Er verschenen nog een derde druk in 1971, een vierde in 1973, een vijfde in 1977, een zesde in 1980, een zevende in 1992 (met een inleiding – ‘Betere weerstand’ – van G.H. ter Schegget) en een achtste in 2016 (met een inleiding van Mirjam Elbers). Vanaf 1966 is Ten Have de uitgever, de achtste editie werd uitgegeven door Kok t.g.v. een symposium over het *ABC* in Middelburg.

Het *Bijbels ABC* is vertaald in het **Duits** door Hinrich Stoevesandt in 1976, met een voorwoord van Adriaan Geense, een tweede ongewijzigde druk daarvan verscheen in 1997.

In 1981 verscheen een **Italiaanse** vertaling van Dino Pezzetta, in 1996 een **Tsjechische** vertaling van Milan Hajék en Jan Dus (met enkele uit het Nederlands vertaalde begeleidende teksten) en in 2003 een **Letse** vertaling van Miervaldis Vanags. Aan deze vertalingen lag de Duitse vertaling ten grondslag.

Een **Engelse** vertaling, van Collin Cornell en Eleonora Hof, met een ‘Introduction’ van Rinse Reeling Brouwer, verscheen in 2022 (hardcover) en 2024 (paperback).

De genoemde voorwoorden en inleidingen en nog enkele andere interessante ‘satellietteksten’ bij het *Bijbels ABC* zijn gelijktijdig met de publicatie van dit deel van het *Verzameld Werk* gepubliceerd op de website van de Miskotte Stichting.

Zie verder over de ontstaans- en werkingsgeschiedenis van het *Bijbels ABC* de inleiding van Niels den Hertog.

Om het levende Woord (1948)

De brontekst voor dit deel van het *Verzameld Werk* is de **eerste uitgave** van *Om het levende Woord – opstellen over de praktijk der exegese*, verzorgd door uitgeverij Daamen in Den Haag in **1948**. In een kort voorwoord wijst Miskotte op de voorgeschiedenis van de vier samengebrachte teksten. De eerste drie delen hebben een voorgeschiedenis in respectievelijk een boekbijdrage en twee bijdragen aan een tijdschrift, het vierde en laatste deel is een grondige bewerking van een zelfstandige brochure uit 1941. In de weergave van de nu aangeboden tekst van 1948 verwijzen invoegingen en wijzigingen in de lopende teksten voor deel I, ‘De opdracht der exegese’, naar de editie van 1934, voor deel II, ‘In de werkplaats’, naar de editie van 1941, voor deel III, ‘Praktische overwegingen’, naar de editie van 1942 en voor deel IV, ‘Het waagstuk der prediking’, naar de editie van 1941. Voor de goede orde zij vermeld dat de versie van 1941 van het vierde opstel op zijn beurt gebaseerd was op een serie kerkbladartikelen die in 1928 voor het eerst en in 1931 nogmaals door Miskotte was gepubliceerd. Zie ook de inleiding van Jaco Zuurmond en de daaropvolgende tabellen voor een overzicht van de verschillende edities. In diezelfde inleiding gaat Zuurmond ook in op de compositie van het boek, oftewel de synthetische eenheid van de ogenschijnlijk verschillende onderdelen. De redactie en annotatie van deze tekst vormen een vereenvoudigde versie van de door dezelfde auteur verzorgde monumentale **studieuitgave** uit 2024, waarin de tekstarcheologie van de uitgave van 1948 tot op ‘woordniveau’ te volgen is. In deze studieuitgave zijn opgenomen een leeswijzer, een lijst van minder bekende woorden, literatuuroverzichten en registers van Bijbelplaatsen, personen en begrippen. Deze uitgave en de dissertatie – *Een Godswoord in mensentaal*, verantwoording bij en verwerking van de heruitgave van K.H. Mis-

kotte, *Om het levende Woord* – werden destijds begeleid door de promotoren Rinse Reeling Brouwer en Ciska Stark. Beide boeken werden uitgegeven door Skandalon in Middelburg.

De onderhavige tekst wordt daardoor de **vierde uitgave** van dit boek, want in 1973 was er nog een **foto-mechanische herdruk** (tweede druk) verschenen bij uitgeverij Kok in Kampen, met een nieuw voorwoord van de inmiddels 79-jarige auteur, een aangepaste inhoudsopgave en zonder ‘lijst met minder bekende woorden’.

Redactie en annotatie

Voor de uitgave van dit chronologisch laatste deel van het *Verzameld Werk* van Miskotte hebben wij ons gehouden aan de in de laatste tien jaar – vanaf de verschijning van deel 14 – ontwikkelde werkwijze en afspraken als het gaat om de eindredactie. Dat betekent dat Miskottes taalgebruik zo getrouw mogelijk is gehandhaafd, afgezien van aperte fouten of voor de lezer van nu hinderlijke tekstconstructies. Spelling en interpunctie zijn aangepast aan wat anno 2025 gangbaar is. Alleen van de spelling van samenstellingen met ‘bijbel’ (‘bijbelvast’, ‘bijbelgedeelte’, ‘onbijbels’ etc.) en van J/joods is om inhoudelijke redenen van de laatste spellingvoorschriften afgeweken. Naamvallen en oude genitiefconstructies zijn gemoderniseerd, tenzij er om redenen van authenticiteit aanleiding was om de oude vervoeging te handhaven. Accenten en andere leestekens zijn zo veel mogelijk in aantal teruggebracht, evenals hoofdletters voor kernwoorden uit het Credo en adjectieven voor God. De tekst van de bijbelcitaten – meest in de Statenvertaling – is gehandhaafd, de oude spelling (De Vries en Te Winkel) is aangepast aan die van Marchant (en latere aanpassingen). Dat geldt ook voor de overige citaten, met uitzondering van sommige (fragmenten uit) gedichten. Niet letterlijk geciteerde woorden, uitdrukkingen en begrippen in Grieks, Hebreeuws en Latijn of in Duits, Engels en Frans zijn meestal zonder aanhalingstekens in cursief weergegeven. Teksten in het Duits, Engels en Frans zijn in de regel niet vertaald.

De tekst van het *Bijbels ABC* was nog nooit geannoteerd en is nu door de bezorgers en de werkgroep die er in eerste aanleg mee aan de slag ging van voetnoten voorzien. De tekst van *Om het levende Woord* kende in de editie van 1948 wel – zij het vaak summier geformuleerde – voetnoten van Miskotte zelf, die door de bewerker van deze tekst zijn gecorrigeerd en aangevuld. In het notenapparaat zijn de annotaties van de bezorgers aangegeven met een asterisk *. Invoegingen ter verheldering door de bezorgers staan tussen vierkante haken. In de annotatie van *Om het levende Woord* is gebruik gemaakt van de volgende afkortingen: *BABC* = K.H. Miskotte, *Bijbels ABC*, *FRGS* = *Franz Rosenzweig Gesammelte Schriften*, *KBGA* = *Karl Barth-Gesamtausgabe*, *GBA* = *Goethe Berliner Ausgabe*, *KD* = *Kirchliche Dogmatik* (Karl Barth),

KSA = Kritische Studienausgabe (Friedrich Nietzsche), *MBWA = Martin Buber Werkausgabe*, *MVW = K.H. Miskotte Verzameld Werk*, *NVW = Dr. O. Noordmans, Verzamelde Werken*.

Om de tekst zo leesbaar mogelijk te houden is er één editie tot uitgangspunt genomen (voor *Bijbels ABC* die uit 1966, voor de vier delen van *Om het Levende Woord* de uitgave van 1948). Toevoegingen ten opzichte van eerdere editie(s) zijn aangegeven tussen een asterisk en zwart bolletje (* en •) in de lopende tekst. Tekstgedeelten of woorden die door Miskotte werden gewijzigd zijn tussen open bolletjes gezet (° en °), waarbij de originele tekst te vinden is in voetnoten die beginnen met een bolletje.

Vanaf de vijfde paragraaf van het derde opstel in *Om het levende Woord* komt in editie 1948 in de paragraaftitels een Latijnse nummering voor. Merkwaardig genoeg begint deze bij II. Het betreft hier een rudiment uit het oorspronkelijke opstel van 1942. Omdat deze verwarrende nummering in de editie van 1948 geen functie heeft is deze in de onderhavige editie tussen haakjes geplaatst.

Evenals in eerdere banden zijn verwijzingen naar boeken die zich bevinden in de bibliotheek van K.H. Miskotte aangeduid door het zonder nadere toelichting bieden van een cijfer tussen vierkante haken [] na de titelgegevens van het desbetreffende boek in de voetnoten.² De eindredactie van *Bijbels ABC* is gedaan met inachtneming van de voor dit boek uit 1941 zo typerende opmaak met kernwoorden en -begrippen in kapitalen die de tekst onderbreken.

De ‘lijst met minder bekende woorden’ uit *Om het levende Woord* (1948) is, op relevante plaatsen, verwerkt in voetnoten bij de betreffende woorden. De **nummering** van de voetnoten gaat per deeltekst, waarbij wat betreft *Om het levende Woord* is gekozen voor een nummering per hoofddeel, vanwege het grote aantal voetnoten bij deze tekst. De bladzijden zijn in het gehele boek doorgenummerd. In de tekst van *Om het levende Woord* wordt tussen verticale strepen || de paginanummering van editie 1948 weergegeven. Dit ook om een éénduidige manier van verwijzen te faciliteren.

Er is **één register** gemaakt van bijbelplaatsen in de beide teksten, waarin typografisch is aangegeven welk citaat uit welke tekst stamt. Voor een bijbelregister voor elk van twee boeken afzonderlijk verwijzen we graag naar de website van de Dr. K.H. Miskotte Stichting.

Bezorging

Een werkgroep bestaande uit Dick Boer, Maarten den Dulk, Mirjam Elbers, Dieuwke Parlevliet, Marco Visser en Theo Witvliet († 2025) heeft al vijftien

² *De bibliotheek van K.H. Miskotte. Kampen: Dr. K.H. Miskotte Stichting/Kok 1994.

jaar geleden een eerste aanzet gegeven om de tekst van het *Bijbels ABC* geschikt te maken voor het *Verzameld Werk*. Dat werk heeft vervolgens enkele jaren stilgelegen en is daarna weer opgepakt door Mirjam Elbers en Marco Visser.

Jaco Zuurmond is verantwoordelijk voor de bewerking en annotatie van deze versie van *Om het levende Woord*. Bij de annotatie is hij bijgestaan door Rinse Reeling Brouwer. In de annotatie van het vierde opstel is bovendien dankbaar gebruik gemaakt van de annotatie in de door Heinrich Braunschweiger en Hinrich Stoevesandt verzorgde Duitse vertaling van dit opstel.

Vanaf de vijfde paragraaf van het derde opstel in *Om het levende Woord* komt in editie 1948 in de paragraaftitels een Latijnse nummering voor. Merkwaardig genoeg begint deze bij II. Het betreft hier een rudiment uit het oorspronkelijke opstel van 1942. Omdat deze verwarrende nummering in de editie van 1948 geen functie heeft is deze in de onderhavige editie tussen haakjes geplaatst.

Willem van der Meiden heeft de eindredactie van beide teksten gedaan in samenspraak met de respectieve bezorgers, hielp bij de annotatie, schreef deze ‘verantwoording’ en maakte samen met Jaco Zuurmond het register van bijbelplaatsen.

Zoals aangegeven zijn de inleidingen op beide teksten gemaakt door respectievelijk Niels den Hertog en Jaco Zuurmond.

Wij wensen dit boek een goede ontvangst en hopen in het bijzonder dat deze teksten ook inspiratie zullen bieden aan nieuwe lezers van Miskottes werk. Om het met Miskottes woorden te zeggen, waarmee hij de tekstuitgaven uit de jaren ’60 en ’70 placht af te sluiten: “de lezer geluk, de hoorder heil, de dader zegen.”

Mirjam Elbers
Niels den Hertog
Willem van der Meiden
Marco Visser
Jaco Zuurmond

BIJBELS ABC

Inleiding

De dagboeknotities van K.H. Miskotte voorafgaande aan de Duitse inval in Nederland van 10 mei 1940 ademen op verschillende pagina's de dreiging van de bezetting. Miskotte twijfelde er niet aan of Hitler zou ook Nederland binnenvallen¹ en dat riep bij hem de bange vraag op hoe het Nederlandse volk zich onder een bezetting houden zou. Op zondag 23 april 1939 schrijft hij: "Ik lig tegenwoordig vaak wakker! en meest om de verblinding van Nederland; volk, o volk, word wakker tot geestelijke weerbaarheid!" (MVW 5C, 562). En op 4 oktober van datzelfde jaar noteert hij: "Beklemmend is de onkunde van de gemeente, het verval der catechisaties, er zal geen weerstand zijn, omdat men niet weet waarom het gaat." (*idem*, 743). In die woorden wordt zichtbaar welke diagnose Miskotte stelt aangaande de kerk in Nederland, maar tegelijk blijkt in welke richting hij wil zoeken om de gemeente te wapenen: om weerbaar te zijn tegen de ideologie van het nazisme is nodig dat de gemeente thuis is in de Schrift, want daar ligt de bron voor geestelijke weerbaarheid.

Als dan de bezetting van Nederland een feit geworden is, ligt het in die lijn dat Miskotte begin 1941 in zijn illegaal gedrukte en verspreide pamflet *Betere weerstand* zijn lezers oproept om helder te onderscheiden wat in de confrontatie met de bezetter ten diepste op het spel staat: "Niet om de beperkende bepalingen, zelfs niet om de roef van goederen zullen wij ons ten slotte verweren; niet om hetgeen ons persoonlijk en gemeenschappelijk dierbaar werd, maar omdat wij de dodelijke dwaling van de totaalstaat duidelijk voor ogen hebben en hem áfwijzen met alle kracht die in ons is." Het eerste gebod, zo legt hij uit, brengt aan het licht wat werkelijk gaande is: de totaalstaat is een "wangedrocht van een God-vergeten denken".² Om het verzet dieper grond te geven dan gekrenkte nationale trots is het nodig dat de 'geestelijke grammatica' van de Bijbel geleerd wordt.

1 *In een interview bij de herdruk van *Edda en Thora* in 1970 zei Miskotte: "Ik heb dat boek in vijf maanden geschreven in de snikhete zomer van 1939 in een pensionnetje in Putten omdat ik dacht: 'ze kómen ...' En ze waren er al vóór het uit was. De Germanen over ons", aangehaald in H. de Liagre Böhl, *Miskotte. Theoloog in de branding, 1894-1976*. Amsterdam: Prometheus 2016, 183.

2 **Betere weerstand*, in: MVW 12, 462-468, citaten op 468 en 466. In de eerste alinea van hoofdstuk 12 van het *Bijbels ABC* (195) spreekt Miskotte al in de editie van 1941 openlijk over "betere weerstand".

Commissie

Tegen deze achtergrond is het geen wonder dat Miskotte in de oorlog zijn *Bijbels ABC* publiceerde: een boek dat oppervlakkig beschouwd een tijdloze handreiking voor bijbellezen kan lijken – het kwam door de Duitse censuur – maar dat ondertussen op iedere bladzijde bezig is de lezer te wapenen tegen de betovering van het Derde Rijk. Aan de hand van het *Kerkbeurtenblad voor Amsterdam en omgeving* valt de voorgeschiedenis van het boek te reconstrueren. Zowel in de algemene berichten als bij de bijdragen die Miskotte schreef voor zijn eigen wijk – wijk 21 – komt de cursus die ten grondslag ligt aan *Bijbels ABC* vanaf het voorjaar van 1941 herhaaldelijk ter sprake.

Het begint allemaal met een bericht van een commissie van vier Amsterdamse predikanten: Lofvers, Van Beem, Van Uchelen en Tonnon. Op 2 mei 1941 laten ze een stuk plaatsen waarin ze uitleggen dat bij het ministerie van predikanten de vraag is neergelegd of er ook bijbelkringen voor ouderen belegd kunnen worden, zoals die er voor de jongeren al geregeld zijn. De opdracht van de commissie was om na te gaan of het mogelijk zou zijn “gemeenteleden, die daartoe in de gelegenheid zijn en er roeping voor gevoelen zó voor te lichten, dat zij zelf te zijner tijd leiding aan een kleinere of grotere Bijbelkring zouden kunnen geven.” Verheugd delen ze mee dat ze Dr. Miskotte “aanstonds” bereid gevonden hebben om een centrale cursus te geven. De allereerste bedoeling van de cursus is dus toerusting van aanstaande kringleiders, zodat vervolgens in het najaar op veel plaatsen bijbelkringen gevormd kunnen worden onder leiding van voormalige deelnemers aan de cursus.

Bedoeling van de cursus

Twee weken later, op 16 mei 1941, verschijnt in het *Kerkbeurtenblad* een stuk van de aanstaande cursusleider onder de kop ‘Cursus Grondlijnen’. In tien punten doet Miskotte uit de doeken wat de deelnemers wel en wat ze niet kunnen verwachten:

- I. Het moet *geen bijbellezing* worden en geen reeks apologetische voordrachten of iets dergelijks; men verwachtte dus niet in eerste plaats stichting of verdediging der waarheid, maar heel gewoon onderricht; wij komen bijeen als in een *bet-hamidrasj*, een leerhuis.
- II. Dit onderricht zal *bijbels* zijn in deze zin dat wordt nagegaan hoe wij voor onszelf en met elkaar bijbels leren denken en spreken; niet de bijbelse stof in historische zin en niet die stof onder het gezichtspunt van de kerkleer, maar enkel naar haar eigenaardige en onvergelykelijke grondstructuur. Wat de predikanten het vak: Biblica noemen.
- III. Dit onderricht zal *praktisch* zijn in deze zin: 1. dat de hoofdlijnen van de bijbelse boodschap in voortdurend rapport worden gebracht met de

geestelijke bewegingen die in deze tijd beslag leggen of willen leggen op onze geest; 2. dat wij leren op een wel-verantwoorde wijze reenschap te geven van hetgeen God Zijn Kerk en ons geopenbaard en gegeven heeft.

- IV. Dit onderricht zal *eenvoudig* zijn in deze zin: 1. dat afgesneden worden alle vragen en overwegingen die niet van principieel belang zijn en alle discussie over ingewikkelde problemen zoveel doenlijk worde vermeden; 2. dat het gevondene in een vorm worde vastgehouden die gemakkelijk hanteerbaar en overdraagbaar is.
- V. In de eerste plaats worden op deze cursus verwacht *ambtsdragers* en bezoekbroeders, die onder de mensen gaan om van het evangelie te spreken, vervolgens al degenen die in beginsel bereid zijn in de komende winter D.V. zelf een grotere of kleinere bijbelkring te *leiden*, van jongeren of ouderen, in hun wijk of ook in de buurt waar zij wonen, dan degenen die op hun plaats in de maatschappij bijzondere gelegenheid hebben te getuigen van het heil en de waarheid die in Christus Jezus zijn en ten slotte ook degenen die *met alle ernst* zich willen zetten tot vermeerdering van hun kennis.
(...)
- VIII. De inrichting van de avond is: 1. circa drie kwartier inleiding van het thema; 2. korte pauze; 3. circa een half uur behandeling van ingekomen vragen. Van iedere les wordt een zg. syllabus gemaakt, die waarschijnlijk in het *Kerkbeurtenblad* verschijnen zal.
- IX. De onderafdelingen van de onderwerpen zijn de volgende: 1. de Naam Gods en de heilige namen in de Schrift; 2. de deugden Gods; 3. de grondwoorden van de taal der verkondiging; 4. enkele centrale bijbelplaatsen in hun actualiteit; 5. misbruikte bijbelplaatsen en hun fatale toepassing.
- X. We moeten ons voornemen op een *bepaald, breed plan* te blijven: dus b.v. niet aan de orde stellen: wat vinden we van de mormonen, maar liever: wat is eigenlijk heidendom; niet: zou “geloofsgenezing-opgebed” niet au serieux genomen moeten worden? maar: wat is eigenlijk belijden in deze tegenwoordige wereld? niet: zou er nog eens iets komen van de reorganisatie? maar: wat moet nu van alle kansels gezegd worden? niet: wie was de vrouw van Kain? maar: wat betekent de vrouw Eva en de vrouw Maria, niet; hoe taxeren wij de psychanalytische therapie, maar: wat is volgens de Bijbel: geloof, bekering en heiliging. Wij hopen met een en ander nu zo duidelijk te zijn geweest dat grote misverstanden uitgesloten zijn.
- Xa. Ten overvloed nog dit: de bedoeling is niet dat deze leerstof op de latere bijbelkringen *als zodanig* wordt doorgegeven, maar dat zij *ver-*

werkt worde zó dat men, als straks op die kringen gedeelten van de Schrift achter elkaar gelezen worden, attent is voor de ware moeilijkheden en open voor de grootste schoonheden en op z'n qui-vive voor de meest voorkomende vormen van verdraaiing, vervlakking en verdamping der H. Schrift.

De eerste avond staat aangekondigd voor 28 mei om 20.00 uur met als plaats van samenkomst de kerkenraadskamer van de Nieuwe Kerk. Belangstellenden krijgen het verzoek om door middel van een kaartje aan Miskotte kennis te geven van hun voornemen om deel te nemen. Tot dan toe, zo meldt hij, zijn er zo'n dertig aanmeldingen. In het nummer van 23 mei meldt de commissie van vier predikanten dat er al 120 aanvragen zijn binnengekomen en dat er plaats is voor 140 deelnemers.

Te zeer geslaagd

Als dan op 30 mei het *Kerkbeurtenblad* weer verschijnt, blikt Miskotte terug op de eerste avond van de cursus: "De mensen hebben het ons niet makkelijk gemaakt. De zaak is mislukt, omdat zij te zeer geslaagd is. Tóch een kleine 300 deelnemers, in plaats van ruim honderd, waarop gerekend was!" Door deze grote toeloop heeft men op de eerste avond moeten uitwijken naar de kerk, omdat de kerkenraadskamer voor een groep van deze omvang te klein was. Het vervolg van de cursus wordt daarom gehouden in de Nieuwezijds Kapel. Ook diegenen aan wie Miskotte inmiddels bericht gestuurd had dat er geen plaats meer was, worden, nu het aantal deelnemers toch groter is dan aanvankelijk gedacht, opgewekt om alsnog aan te sluiten. Bovendien meldt hij dat de deelnemers iedere avond de stof van de week ervoor in gestencilde vorm mee zullen krijgen. Op die eerste avond is het "bijbelse woord: 'leer' en zijn betekenis voor de beslissende tijd die de kerk doormaakt" besproken.

Kennelijk hebben er na die eerste avond ondanks de uitvoerige aankondiging ook kritische geluiden geklonken. Zo schrijft Miskotte op 6 juni bij de wijkberichten: "De deelnemers zullen reeds ervaren hebben dat het werkelijk een eenvoudige leergang is, geheel afgestemd op eventuele bijbelkringen; wie iets anders, rijkers, meer boeiends had verwacht, die mag gerust zijn zomeravond alsnog beter gaan besteden."

Toerusting van de toerusters

Zo gaat de cursus dan door tot aan de zomer: zeven woensdagen in totaal is men samen geweest als in het nummer van 18 juli 1941 de commissie van vier predikanten terugblikt. "Het resultaat", zo schrijven zij, "is zeer bevredigend. Immers een groot aantal der deelnemers (± 60) gaf zich op om zostraks de leiding van een Bijbelkring op zich te nemen, terwijl een andere groep zich be-

Het oeuvre van K.H. Miskotte is zo veelomvattend, dat een uitgave van *Verzameld Werk* alleen een selectie kan bieden. Vanaf 1982 verscheen deze reeks, waarbij gekozen werd voor publicatie van onuitgegeven en moeilijk toegankelijk werk en herdrukken van bestaande uitgaven. Eveneens verschenen vier banden met een selectie van dagboek aantekeningen uit de jaren 1917-1940. Miskotte was meer dan een leerling van Karl Barth, hij was 'een originele interpreter van het moderne cultuurleven en een medegetuige en medestander in de strijd tegen de totalitaire ideologie van het nazisme' (dr. A.J. Rasker). Actueel blijven vooral zijn vertolking van de zin van het Oude Testament en zijn worsteling met atheïsme en nihilisme. Daarmee verbonden is het feit dat hij met zijn dissertatie van 1933 aan het begin stond van een weg van toenadering tot en steeds groeiend begrip voor het wezen der joodse religie. Bij dit alles stond zijn theologische bezinning steeds in dienst van de prediking, die in zijn existentie van vitaal belang was.

Dr. Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976) was van 1921-1945 predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk, achtereenvolgens te Kortgene, Meppel, Haarlem en Amsterdam. Van 1945-1959 was hij kerkelijk hoogleraar te Leiden, waar hij onderwijs gaf in dogmatiek, ethiek, kerkrecht en zendingswetenschap. Na zijn emeritaat woonde hij in Voorst. In 2016 verscheen over Miskotte een veelgeprezen biografie van dr. Herman de Liagre Böhl: *Miskotte – theoloog in de branding*.

Het *Verzameld Werk* wordt met dit boek afgerond. In de reeks zijn verschenen: 1. Artikelen uit het tijdschrift *In de Waagschaal*. 2. Karl Barth: inleidingen en essays over zijn werk en de volledige briefwisseling. 3. Preken en meditaties. 4. Uit de dagboeken 1917-1930. 5a. Uit de dagboeken 1930-1934. 5b. Uit de dagboeken 1935-1937. 5c. Uit de dagboeken 1938-1940. 6. *Het wezen der Joodse Religie* (dissertatie, 1933). 7. *Edda en Thora* (1939). 8. *Als de goden zwijgen* (1956). 9. Theologische opstellen. 10. *Antwoord uit het onweer* (over Job, 1936) en *Het gewone leven* (over Ruth, 1939). 11. *De kern van de zaak* (1950) en *De blijde wetenschap* (1947), dogmatische verkenningen. 12. *Messiaans verlangen* (1941) en andere literatuur- en cultuurkritische opstellen. 13. Alle reeds eerder in druk verschenen preken. 14. Mystiek en bevinding. 15. *Hoofdsom der historie* (1946) en andere teksten uit de oorlogsjaren. 16. *Bybels ABC* (1941) en *Om het levende Woord* (1948). 17. *Johannes Hermanus Gunning* en andere bijdragen over de theologie van de 19e eeuw.

UITGEVERIJ **KOK**

9 789043 543941 >